

İslâm mîmârîsinde şadırvan

NURAN KARA PİLEHVARİAN
SELİM KILIÇOĞLU

FOTOGRAF: ULRICH WAACK

S

U yapıları içerisinde yer alan şadırvanlar, genellikle saray, câmi, medrese gibi anıtsal ölçekteki yapılar içerisinde anılır.

Şadırvan (şârbân, şâdurbân) sözcüğü Farsçada suyun aktığı, yukardan döküldüğü anlamında kullanılan “şadırvan” kelimesinden gelmektedir.¹ Etimolojik kökenine bakıldığında neşeli, mutlu, sevinçli anlamlarına gelen şâd ile; akan, yürüyen, ruh, can anlamlarına gelen revan sözcüklerinin birleşiminden oluşur.² Buna göre şâdurbân, ruh/can dinlendiren ya da mutluluk akan, sevinç akan anlamında kullanılan kültürümüze mahsus kelimedir.

Kâmûs-ı Türkî³ ve Devellioğlu sözlüğünde şadırvan (şâdurbân/şâdurbân) genellikle câmi avlularında bulunan çok musluklu duvarlarla çevrili su haznesi olarak tanımlanmaktadır.⁴

İşlevsel olarak rûha/cana dinginlik, neşe vermesinin yanı sıra şadırvanlar, câmi, medrese vb kamusal alanlarda el-yüz yıkama, su içme, abdest alma amaçlı da kullanılırlar. Şadırvanlar, üstü örtülü ya da açık bir su haznesinden, kimi örneklerde hazne üzerindeki bir fıskiye düzenlemesinden, su haznesini kir ve diğer etkilere karşı koruyan bir hazne kafesinden, musluklu ise akan su için bir su kanalı ve kimi örneklerde de oturma elemanlarından oluşmaktadır.

Târihî süreçte çeşitli İslâm devletlerinde şadırvanlar genellikle iç avluların merkezinde kare, çokgen ya da dâire planlı olarak inşa edilmişlerdir.⁵

İlk İslâm devleti olan Emevîlerin saraylarından Hırbet el-Mefcer (743-744)’in ön avlusunda bulunan baldaken planlı üstü kubbe ile örtülü kare havuz, İslâm mimarlığındaki ilk şadırvan örneği sayılabilir.

Üst örtüsü olmayan açık havuzlu şadırvan tipine bilinen ilk örnek Eyyûbiler tarafından yapılmıştır. Mescid-i Aksâ ile Kubbetü’s-Sahrâ arasında yer alan “birke” (büyük havuz) şadırvan havuzu, 589 hicrî/1193 milâdî yılında inşa edilmiş Selçuklu Halep emîri Seyfeddin Tengiz tarafından 728 hicrî/1327 milâdî yenilenmiş XIX. yüzyılda ise Osmanlı Devleti tarafından yeniden yapılmıştır.⁶

IX. yüzyılda yapılmış olan Tolunoğlu Ahmed Câmii’nde yer alan dört ayak

Ayasofya Câmii şadırvanı.

FOTOĞRAF: GUILAUME BERGGRE

üzerine oturtulmuş bir kubbe ile örtülü şadırvan, İslâm mimârîsinde Türk etkilerinin görülebildiği ilk şadırvan yapısı örneklerindedir. 986 yılında yanan şadırvanın, İbn Duqmaq’ın tasvirlerinden, revaklı olduğu, ahşap kubbesinin on adet sütûna oturduğu ve şadırvanı çevreleyen dâiresel planlı mermer kâideli onaltı mermer sütûnu, fıskiyesi ve mermer su lülesi olduğu bilinmektedir. Şadırvanın bütün yüzeyleri üzerinde pencereler ve çatısı üzerinde bir de güneş saati bulunmaktadır.⁷ Döneminde iki katlı bir yapıya sâhip olduğu bilinen şadırvanın üzerinde ezan okunduğu da söylenmektedir.

Şerife Tali, “Osmanlı Dönemi İstanbul Câmilerinde Şadırvanlar” başlıklı doktora tezinde⁸, “beytûmal”⁹ yapılarının şadırvanların gelişim sürecine etkisi olduğundan söz etmektedir. Câmi avlularında yer alan beytûmalin yerden sütunlar üzerinde yükseltilmiş bir yapı olduğunu, altında da bir havuz bulunduğunu belirten Tali, günümüze ulaşmış olan Ma’arrat an-Numan ve Hama Ulu Câmii beytûmal yapılarının bu mimârî düzende inşa edildiklerinden bahsetmektedir. Çokgen plana sâhip olup altında havuzlu fıskiyesi (Arapçası fevvere) olan beytûmal yapılarının bir diğer önemli örneği de Fâtımî halifesi el-Azîz’in emîri vezir Abu’l-Faraj İbn-i Kilis’in 989 târihli Amr Câmii’dir.

786 târihli Kurtuba Câmii’nin portakal bahçesi olarak bilinen avlusunda, abdest almaya mahsus bir şadırvanın olduğundan kaynaklarda bahsedilmek-

tedir.

Büyük Selçuklu Devleti ve onların geleneklerini devam ettiren Safevî Devleti’nde, şadırvan ögesi yerine, câmi avlularında yer alan süs havuzları kullanılmıştır. İsfahan Cuma Câmii’nde benzer bir havuz mevcuttur.¹⁰

Endülüs Emevî dönemine âit El-Hamra sarayında XII. yüzyıldan kalma olan arslanlı avluda yer alan çeşme öncül bir şadırvan örneği olarak düşünülebilir.

Geometrik veya poligonal planlara sâhip olan Selçuklu şadırvanları, ortasında fıskiyesiyle havuzlu ve herkesin rahatça görebileceği bir yapıya sâhiptir. Mukarnas dilimlerle süslenmiş olan Sivas Gök Medrese şadırvanı, Selçuklu dönemi şadırvanlarına örnek olarak gösterilmektedir.¹¹

Musul’da Atabekler döneminde inşa edilen hemen her câmide şadırvan mevcuttu. Seyfettin Gazi (1148) tarafından onarılan Şam Emeviye Câmii’nin avlusuna bu esnâda bir şadırvan eklemiştir.

Anadolu’da bilinen en eski şadırvan örneği, Harran Ulu Câmii’nde inşa edilen sekizgen planlı şadırvandır.¹² Diyarbakır Ulu Câmii’nde günümüzde yer alan şadırvanın yerinde insan büyüklüğünde yuvarlak bir havuzun olduğu, XI. yüzyılda İranlı seyyah olan Nâsır-ı Hüsrev’in Sefernâme’sinde belirtilmiştir.

Anadolu’da avlusu olmayan câmilerde şadırvan iç mekânda konumlandırılmıştır, Divriği Ulu Câmii (1229) ve Niğde Alâddin Câmii (1223) şadırvan-

(üst) Tolunoğlu Câmii şadırvanı, Kahire.
(alt) Harran Ulu Câmii kalıntıları.

*Anadolu'da bilinen
en eski şadırvan örneği,
Harran Ulu Câmii'nde
inşâ edilen sekizgen planlı
şadırvandır.*

vanları bu tipe örnektir. Günümüzdeki şadırvan örneklerine benzeyen ortası fıskiyeli, havuzlu, musluklu abdest şadırvanları "Beylikler Dönemi" yapılarında görülmektedir. Saruhan Beyliği döneminde yapılan Manisa Ulu Câmii şadırvanı (1366), Aydınoğlu Beyliği döneminde yapılan Hacı İsa Bey Câmii şadırvanı (1375) bu örneklerdendir.¹³

Baldaken plana sâhip şadırvan örnekleri daha çok Osmanlı mîmârî-

sinde yaygın bir şekilde kullanılmış ve geleneksel bir şadırvan formu olarak tekrar etmiştir. Bu şadırvan formu iki ana bölümü olup ilk bölüm kare veya çokgen plana sâhip olan ve ortada yer alan hazneyi¹⁴ örten dış örtü, ikinci bölüm ise abdest almak için kullanılan havuz bölümüdür. Osmanlı mîmârîsinde şadırvan diye adlandırılan ilk yapı Fatih Câmii'nde (1470) bulup vakfiyesinde "şadırvan-ı hurşîd-nişan" diye bahsedilen sekizgen baldaken plana sâhip şadırvandır.¹⁵

EYÜP SULTAN CÂMİİ ŞADIRVANI

1766 depreminden sonra zarar gören Eyüp Sultan Câmii/Halid bin Velid Câmii III. Selim döneminde 1212 hicrî/1798 mîlâdî yeniden inşâ edilmiştir. Günümüzde dış avluda bulunan şadırvan bu dönemde inşâ edilmiştir.

Şadırvan sekizgen plana sâhip olup mermer malzeme kullanılmıştır. Şadırvan sekiz sütunlu, revaklı, kubbeli bir yapı ile örtülmüştür. Süsleme açısından şadırvan Osmanlı baroğu özelliği taşımaktadır.¹⁶

CEZERÎ KASIM PAŞA CÂMİİ ŞADIRVANI

1515 yılında Cezerî Kasım Paşa tarafından yaptırılan câminin avlusunda yer almaktadır. Şadırvan üzerinde 1850 mîlâdî/18 Şevval 1226 hicrî târihli onarım kitâbesi bulunmaktadır. Semavi Eyice'ye göre onarım işi Hatice Sultân'ın kethüdâsı Mehmed Efendi tarafından yaptırılmıştır.

Sekizgen plana sâhip olup mermer malzemeden inşâ edilmiştir. Şadırvan Kırkçeşme Suları ile beslenmiş olup mermer haznesi onikigen plana sâhiptir. Süsleme açısından Osmanlı klasik dönem özellikleri gösteren şadırvanın sekiz ahşap direk üzerine oturan üst örtüsü de mevcuttur.¹⁷

ZAL MAHMUD PAŞA CÂMİİ ŞADIRVANI

Kânûnî Sultan Süleyman'ın dâmâdı olan Zal Mahmud Paşa'nın zevcesi Şah Sultan için 1557 mîlâdî/958 hicrî târihinde yapılmıştır. Câminin mîmârı Sinan'dır. 1961-65 târihleri arasında külliye ile berâber şadırvan da restore edilmiştir. Klasik dönem süsleme özelliği gösteren şadırvan sekizgen

plana sâhiptir. Mermer haznesi oniki- gen plana sâhip olup hazne içerisinde silindirik bir kâide üzerine oturan tek çanaklı su lülesi bulunur. Şadırvan üst örtüsü üstünde alemler bulunup sekiz sütun üzerine oturtulmuştur.

ŞEYH MURAD EFENDİ TEKKESİ ŞADIRVANI

Tekke, Eyüp'te Nişancı Mustafa Paşa caddesi ile Davutağa caddesinin kesişim noktasında yer almaktadır. Yakınında Mîmar Sinan eseri olan Nişancı Mustafa Paşa Câmii bulunmaktadır. Tekkenin bânîsi Minkârizâde Yahya Efendinin dâmâdî Anadolu'da vefat eden Kangırlı (Çankırlı) Mustafa Efendi'dir.¹⁸ Vakıf, (Mustafa Efendi'nin mahlası) Râsih Mustafa Efendi'ye âittir. Mustafa Efendi'nin oğlu Ahmed Efendi 1741 milâdî/1154 hîcrî tarafından Buhâralı Şeyh Murad Efendi vefat edince adına tekkeyi yaptırmıştır. Murad Efendi'nin vefâtından sonra Nakşibendî zâviyesi Hâmzavî-Melâmî tekkesi olarak kullanılmıştır. Tekke, Kırkçeşme isâle hattı ile beslenmiştir. Zaman içinde bakımsızlık yüzünden harap duruma gelmiş, son yıllarda restorasyon işleri tekrardan başlamıştır. Tekke içerisinde mescit, semâhâne, türbe ve medrese ve şadırvanı bulunmaktadır.¹⁹

Şadırvana düşürülen târih, Suyolcuzâde Mehmed Necib Eyyûbî'nindir. Bir beyitten iki târih çıkar:

Eyledi Pîri Murâd üzre Mehmed-i mükerrem / Tekye'de ehl-i dili şâd-ı revân eyledi âb, 1143 H. (1730).²⁰

KAŞGARÎ MURTAZÂ EFENDİ TEKKESİ ŞADIRVANI

Tekke, Piyer Loti Kahvesi'ne giden İdris Köşkü caddesi ile Hüsam Efendi sokağı arasında yer alır. Hadîkâ-tü'l-Cevâmî'de bânîsini kibar hâcegândan ve Devlet-i Âliyye'den olup Tersâne Emâneti ve sâir hizmetlerde kullanılarak Büyük Ruznâmecilikten ayrıldıktan sonra vefat eden Yekçeşm

el-Hac Murtazâ Efendi olarak belirtilmiştir. Nakşibendî tarikatından Kaşgarî Şeyh Abdullah Efendi'ye müntesiptir. 1744 senesinde yapılan tekkenin avlusunda kitâbesiz ongen plana sâhip bir şadırvan bulunmaktadır.²¹ Mevcut durumunda şadırvan etrâfı altıgen ahşap bir kulübe ile örtülmüştür.

¹ Eyuboğlu, İ. Z., "Şadırvan", *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1989.

² Doğan, M., "Şad", *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Yazar Yayınları, İstanbul, 2011.

³ Sami, Ş., "Şadırvan", *Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2011.

⁴ Devellioğlu, F., 1990.

⁵ Tali, Ş., "Osmanlı Dönemi İstanbul Câmilerinde Şadırvanlar", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2009.

⁶ Kılıcı, A., "Şadırvan", *DİA*, İstanbul, c. 38, 2010, s. 219-221.

⁷ Tali, Ş., *age*.

⁸ Tali, Ş., "Türk İslâm Sanatında Şadırvan Mimarisinin Ortaya Çıkışı Üzerine", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazılar ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, Biltur Basım Yayın AŞ, İstanbul, 2009.

⁹ Kelime anlamı ile "mal evi" olan beytülmal fizikî bir yapı karşılığının yanında devlete âit taşınır veya taşınmaz malların bütünü ve bunların idâresi ile ilgili olan hukukî kurumu ifade etmektedir.

¹⁰ Kılıcı, A., *age*.

¹¹ Önge, Y., "Anadolu Beylikler Döneminin Çeşme Sebili ve Şadırvanları", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1997.

¹² Kılıcı, A., *age*.

¹³ Tali, Ş., *age*.

¹⁴ Taş veya mermerden inşa edilmiş havuzlara verilen ad.

¹⁵ Kılıcı, A., *age*.

¹⁶ Tali, Ş., "İstanbul Su Mimarisinde Selatin Camii Şadırvanları Üzerine Bir Değerlendirme", *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2012.

¹⁷ Tali, Ş., *age*.

¹⁸ Haskan, M. N., *Eyüp Sultan Tarihi*, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁹ Şenalp, M. H., "Eyüp Sultan'da Şeyh Murad Külliyesi", *Lâle Dergisi*, İstanbul, sayı: 1, yıl: 1, 1982.

²⁰ Haskan, M. N., *age*.

²¹ Haskan, M. N., *age*.

